

I TÜRKOLOJİ QURULTAY VƏ QIPÇAQ DİLLƏRİNİN TƏDQIQI: DİALEKTOLOJİ YANAŞMA VƏ ELMİ ƏNƏNƏ

Könül Səmədova

filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://ORCID.org/0000-0003-4061-9775>
samedovakonul74@mail.ru

Xülasə

XX əsrin əvvəllərində türkoloji elmin təşəkkülü və institutionallaşması prosesində I Türkoloji Qurultay xüsusi yer tutur. Qurultay türk dillərinin tarixi inkişafı, dialekt və ləhcə müxtəlifliyi, dil birliyi və dil bölgüsü kimi fundamental məsələlərin ilk dəfə geniş elmi müzakirəyə çıxarıldığı beynəlxalq platforma olmuşdur. Bu elmi mühitdə qıpçaq dilləri türk dil sisteminin mühüm və arxaik qatını təmsil edən qrup kimi diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Qıpçaq dillərinin geniş coğrafiyada yayılması, erkən yazılı mənbələrdə izlərinin qorunması və sonrakı dövrlərdə müxtəlif dil birlikləri ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etməsi onların türk dialektologiyasında xüsusi mövqeyini şərtləndirmişdir. Qurultayda formalaşan metodoloji yanaşmalar qıpçaq dillərinin yalnız fonetik fərqlər əsasında deyil, tarixi, etnoqrafik və areal faktorlar kontekstində araşdırılmasının vacibliyini ön plana çıxarmışdır. Bu ideyalar sonrakı onilliklərdə qıpçaqşünaslığın elmi əsaslarının formalaşmasına, türk dillərinin müqayisəli-tarixi tədqiqində qıpçaq materialının aparıcı mənbələrdən biri kimi qəbul edilməsinə şərait yaratmışdır.

Açar sözlər. I Türkoloji Qurultay, qıpçaq dilləri, türk dialektologiyası, müqayisəli-tarixi dilçilik, türk dillərinin təsnifatı.

THE FIRST TURKOLOGICAL CONGRESS AND THE DIALECTOLOGICAL APPROACH AND SCHOLARLY TRADITION IN THE STUDY OF KIPCHAK LANGUAGES

Konul Samedova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The First Turkological Congress occupies a special place in the process

of formation and institutionalization of Turkological studies in the early twentieth century. The Congress served as an international scholarly platform where fundamental issues such as the historical development of Turkic languages, dialectal and sub-dialectal diversity, linguistic unity, and linguistic differentiation were впервые comprehensively discussed. Within this academic context, the Kipchak languages attracted particular attention as a group representing an important and archaic layer of the Turkic language system. The wide geographical distribution of the Kipchak languages, the preservation of their traces in early written sources, and their subsequent development through interaction with various linguistic communities have determined their special status in Turkic dialectology. The methodological approaches formed during the Congress emphasized the necessity of studying the Kipchak languages not only on the basis of phonetic differences, but also within the context of historical, ethnographic, and areal factors. These ideas contributed in the following decades to the establishment of the scholarly foundations of Kipchak studies and to the recognition of Kipchak material as one of the leading sources in the comparative-historical study of Turkic languages.

Key words: First Turkological Congress, Kipchak languages, Turkic dialectology, comparative-historical linguistics, classification of Turkic languages.

I ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЙ КОНГРЕСС И ИЗУЧЕНИЕ КЫПЧАКСКИХ ЯЗЫКОВ: ДИАЛЕКТОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД И НАУЧНАЯ ТРАДИЦИЯ

Кёнуль Самедова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

I Тюркологический конгресс занимает особое место в процессе становления и институционализации тюркологической науки в начале XX века. Конгресс стал международной научной платформой, на которой впервые были широко обсуждены такие фундаментальные вопросы, как историческое развитие тюркских языков, диалектное и говорное многообразие, языковое единство и языковая дифференциация. В этом научном контексте кыпчакские языки привлекли особое внимание как группа, представляющая важный и архаичный слой тюркской языковой системы. Широкое географическое распространение кыпчакских языков,

сохранение их следов в ранних письменных источниках и последующее развитие во взаимодействии с различными языковыми объединениями обусловили их особое место в тюркской диалектологии. Методологические подходы, сформировавшиеся на конгрессе, выдвинули на первый план необходимость изучения кыпчакских языков не только на основе фонетических различий, но и в контексте исторических, этнографических и ареальных факторов. Эти идеи в последующие десятилетия способствовали формированию научных основ кыпчакологии и признанию кыпчакского материала одним из ведущих источников в сравнительно-историческом изучении тюркских языков.

Ключевые слова: I Тюркологический конгресс, кыпчакские языки, тюркская диалектология, сравнительно-историческое языкознание, классификация тюркских языков.

Giriş/Introduction

Türkoloji elmin tarixində XX əsrin əvvəlləri keyfiyyətə yeni mərhələnin başlanğıcı kimi səciyyələndirilir. Bu dövrdə türk xalqlarının dili, tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı aparılan tədqiqatlar artıq ayrı-ayrı fərdi təşəbbüslər səviyyəsindən çıxaraq sistemli elmi fəaliyyət müstəvisinə keçmişdir. Məhz belə bir tarixi mərhələdə keçirilən I Türkoloji Qurultay türkoloji düşüncənin elmi əsaslar üzərində qurulması baxımından dönüş nöqtəsi hesab olunur. Qurultayın əsas əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, türk dilləri ilk dəfə bütöv bir sistem kimi nəzərdən keçirilmiş, onların daxili bölgüsü, tarixi inkişaf mərhələləri və qarşılıqlı əlaqələri elmi diskussiya predmetinə çevrilmişdir. Bu diskussiyalarda dialektologiya məsələləri xüsusi yer tutmuş, türk dillərinin müxtəlif qruplarının, oğuz, qarluq, qıpçaq və digər qol və şaxələrinin formalaşma mexanizmləri müzakirə olunmuşdur.

Qıpçaq dilləri bu müzakirələrdə təsadüfi şəkildə deyil, türk dillərinin ən geniş arealda yayılmış və ən mürəkkəb dialekt strukturuna malik qruplarından biri kimi diqqətə alınmışdır. Tarixi mənbələrdə qıpçaq adı ilə tanınan tayfa birliklərinin Orta Asiyadan Qara dəniz sahillərinə, Qafqazdan Şərqi Avropaya qədər uzanan coğrafiyada iz buraxması onların dilinin də çoxqatlı inkişaf yolu keçdiyini göstərir. Bu səbəbdən qıpçaq dillərinin tədqiqi yalnız konkret bir dil qrupunun öyrənilməsi deyil, ümumilikdə türk dil tarixinin rekonstruksiya olunması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

I Türkoloji Qurultayda səsləndirilən əsas elmi yanaşmalardan biri türk dillərinin tədqiqində müqayisəli-tarixi metodun tətbiqinin zəruriliyi idi. Bu metod dialekt fərqlərini yalnız sinxron vəziyyətdə deyil, diaxron inkişaf

kontekstində izah etməyə imkan verirdi. Qıpçaq dillərinin tədqiqi baxımından bu yanaşma xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi, çünki qıpçaq dili arealı müxtəlif tarixi mərhələlərdə fərqli etnik və siyasi mühitlərdə formalaşmışdır.

Qurultayda formalaşan konsepsiyaya görə, *“türk dialektologiyası yalnız fonetik uyğunluqların təsbiti ilə məhdudlaşmamalıdır. Dialekt fərqlərinin arxasında dayanan tarixi səbəblər, tayfaların miqrasiyası, siyasi birliklərin yaranması və süqutu, mədəni və iqtisadi əlaqələr kompleks şəkildə nəzərə alınmalıdır. Bu prinsip qıpçaq dillərinin öyrənilməsində xüsusilə aktualdır”* [Tahirov, 2016: 72-75]. Çünki qıpçaq tayfaları tarix boyu müxtəlif mədəniyyətlər və dillərlə təmasda olmuş, bu da onların dilində həm arxaik, həm də innovativ xüsusiyyətlərin paralel şəkildə qorunmasına səbəb olmuşdur. Qurultaydan irəli gələn metodoloji xətt sonradan qıpçaq dillərinin areal dilçilik baxımından öyrənilməsinə də imkan yaratmışdır. Qıpçaq dillərinin slavyan, iran və Qafqaz dilləri ilə təmasda formalaşan xüsusiyyətləri bu yanaşma çərçivəsində izah edilə bilməmişdir.

I Türkoloji Qurultayın keçirildiyi elmi-tarixi mühit. I Türkoloji Qurultay türk xalqlarının siyasi və mədəni həyatında mühüm dəyişikliklərin baş verdiyi bir dövrdə keçirilmişdir. XX əsrin əvvəlləri türk xalqlarında milli özünüdərk prosesinin gücləndiyi, dil və mədəniyyət məsələlərinin ictimai şüurun mərkəzinə çəkildiyi mərhələ idi. Bu şəraitdə dil məsələləri tək-cə elmi problem deyil, həm də mədəni və ideoloji məsələ kimi dəyərləndirilirdi.

Qurultayda iştirak edən alimlərin böyük əksəriyyəti türk dillərinin gələcək inkişafının elmi əsaslar üzərində qurulmasının vacibliyini vurğulayırdı. Bu kontekstdə dialekt və ləhcə müxtəlifliyinin düzgün elmi izahı türk xalqları arasında dil birliyi ideyasının sağlam əsaslar üzərində formalaşması üçün zəruri hesab olunurdu. Qıpçaq dilləri isə bu ümumi mənzərədə həm tarixi dərinliyə malik, həm də canlı dialekt müxtəlifliyi ilə seçilən qrup kimi xüsusi maraq doğururdu.

Qurultay müzakirələri göstərirdi ki, *“qıpçaq dillərinin tədqiqi yalnız keçmişin araşdırılması deyil, eyni zamanda müasir türk dillərinin qarşılıqlı münasibətlərinin başa düşülməsi üçün açar rolunu oynayır. Qıpçaq dillərində qorunub saxlanmış arxaik elementlər, erkən türk dili ilə bağlı mühüm məlumatlar təqdim edir və türk dillərinin ilkin mərhələlərinin rekonstruksiyasında etibarlı mənbə kimi çıxış edir”* [İbrahimov, 2017:23].

I Türkoloji Qurultayın gündəliyində türk dillərinin dialekt və ləhcə bölgüsü məsələsi mərkəzi yer tuturdu. Qurultay iştirakçıları üçün əsas problem türk dillərinin müxtəlifliyini elmi əsaslarla izah etmək, bu müxtəlifliyin tarixi səbəblərini müəyyənləşdirmək idi. Bu müzakirələrdə qıpçaq dilləri türk dil

ailəsinin ən mürəkkəb və geniş yayılmış qruplarından biri kimi diqqətə alınmışdır. Qurultayda səsləndirilən fikirlərə görə, türk dillərinin dialekt bölgüsü yalnız coğrafi meyarlarla izah edilə bilməz. Dialekt fərqlərinin formalaşmasında tarixi proseslər – tayfaların miqrasiyası, siyasi birliklərin yaranması, etnik qarşılıqlı təsirlər – həlledici rol oynamışdır. Qıpçaq tayfalarının tarixən geniş ərazilərdə yayılması onların dilinin müxtəlif dialekt qruplarına parçalanmasını şərtləndirmişdir. Bu baxımdan qıpçaq dilləri qurultay müzakirələrində dialektoloji araşdırmalar üçün model nümunə kimi qiymətləndirilirdi.

Qurultay iştirakçıları qeyd edirdilər ki, qıpçaq dillərinin dialekt strukturu türk dillərinin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarını aydın şəkildə əks etdirir. Qıpçaq qrupuna daxil olan dillərdə fonetik və morfoloji fərqlər bir tərəfdən arxaik xüsusiyyətlərin qorunması ilə, digər tərəfdən isə müxtəlif dil areallarında formalaşan innovativ dəyişikliklərlə səciyyələnir. Bu iki istiqamətin paralel mövcudluğu qıpçaq dillərinin türk dialektologiyasında xüsusi tədqiqat obyektini kimi seçilməsini zəruri etmişdir.

“I Türkoloji Qurultayda qıpçaq dillərinin tarixi inkişafının öyrənilməsində erkən yazılı mənbələrin əhəmiyyəti xüsusi vurğulanmışdır. Orxon–Yenisey yazılı abidələri türk dillərinin ilkin mərhələlərini əks etdirən əsas mənbə kimi dəyərləndirilmiş, bu abidələrdə əks olunan dil faktlarının sonrakı qıpçaq dilləri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmasının vacibliyi qeyd edilmişdir” [Səmədova, 2016:112-115].

Orxon abidələrində müşahidə olunan bir sıra fonetik və morfoloji xüsusiyyətlər sonrakı dövrlərdə qıpçaq dillərində qorunub saxlanmışdır. Bu fakt qurultay müzakirələrində qıpçaq dillərinin erkən türk dili ilə bilavasitə əlaqəsini göstərən mühüm dəlil kimi qiymətləndirilirdi. Məsələn, bəzi şəkilçilərin sabitliyi, leksik vahidlərin arxaik formalarının saxlanması qıpçaq dillərinin tarixi dilçilik baxımından əhəmiyyətini artırır.

Mahmud Kaşğarının “Divani-lügət it-türk” əsəri də qurultayda qıpçaq dillərinin tədqiqi üçün əsas mənbələrdən biri kimi dəyərləndirilmişdir. Kaşğari türk tayfalarının dil xüsusiyyətlərini təqdim edərkən qıpçaq qrupuna daxil olan tayfaların leksik və fonetik xüsusiyyətlərini ayrıca qeyd etmişdir. Bu fakt qıpçaq dillərinin artıq XI əsrdə türk dili sistemində müstəqil xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərir. Qurultay iştirakçıları Kaşğarının məlumatlarını yalnız leksik material kimi deyil, həm də tarixi-dialektoloji məlumat mənbəyi kimi qiymətləndirmişlər. Qıpçaq dillərində müşahidə olunan bəzi səslənmə xüsusiyyətlərinin Kaşğarının qeydləri ilə uyğunluğu bu dillərin inkişaf xəttinin izlənməsinə imkan vermişdir [Kaşğari, 1939].

Qıpçaq dillərinin coğrafi yayılması və dialekt müxtəlifliyi. Qıpçaq dillərinin geniş coğrafi arealda yayılması qurultay müzakirələrində ayrıca diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Qıpçaq tayfalarının Orta Asiyadan Qara dəniz sahillərinə qədər uzanan ərazilərdə məskunlaşması onların dilinin müxtəlif coğrafi şəraitdə inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Bu proses nəticəsində qıpçaq dilləri daxilində çoxsaylı dialekt və şivələr formalaşmışdır. Qurultay müzakirələrində vurğulanırdı ki, qıpçaq dillərinin dialekt müxtəlifliyi təkcə daxili dil faktorları ilə izah edilə bilməz. Bu müxtəlifliyin arxasında tarixi hadisələr, tayfa ittifaqları və siyasi proseslər dayanır. Qıpçaq tayfalarının müxtəlif dövlət qurumlarının tərkibində yer alması onların dilinin fərqli təsirlərə məruz qalmasına səbəb olmuşdur. Volqaboyu, Krım, Qafqaz və Şərqi Avropa ərazilərində formalaşan qıpçaq dialektləri bir tərəfdən ümumi qıpçaq xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamış, digər tərəfdən isə yerli dil mühitinin təsiri ilə fərqli xüsusiyyətlər qazanmışdır. Bu vəziyyət qurultayda dialekt tədqiqatlarının yalnız ümumi təsnifatla məhdudlaşmamalı olduğunu, konkret regional materiallar əsasında aparılmasının vacibliyini göstərən nümunə kimi təqdim edilmişdir [Cəfərov, 2016].

I Türkoloji Qurultaydan sonra qıpçaq dillərinin tədqiqi türkoloji elmdə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Qurultayda irəli sürülən ideyalar sonrakı onilliklərdə aparılan tədqiqatların metodoloji əsasını təşkil etmişdir. Qıpçaq dilləri artıq yalnız dialekt fərqləri baxımından deyil, həm də tarixi inkişaf proseslərinin nəticəsi kimi öyrənilməyə başlanmışdır. Radlov və Samoyloviç kimi alimlərin tədqiqatlarında qıpçaq dilləri türk dillərinin mühüm qolu kimi sistemli şəkildə təqdim edilmişdir. Bu tədqiqatlarda qıpçaq dillərinin fonetik və morfoloji xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə təhlil edilmiş, onların digər türk dilləri ilə əlaqələri müəyyənləşdirilmişdir. Qurultayda səsləndirilən metodoloji prinsiplər bu işlərin elmi istiqamətini müəyyənləşdirmişdir. Qurultaydan sonra qıpçaq dilləri üzrə aparılan tədqiqatların artması bu dillərin türkoloji elmdəki mövqeyini daha da möhkəmləndirmişdir. Qıpçaq materialının geniş şəkildə toplanması və sistemləşdirilməsi türk dillərinin tarixi qrammatikasının hazırlanmasına mühüm töhfələr vermişdir.

Qıpçaq dillərinin oğuz və qarluq dilləri ilə qarşılıqlı münasibətləri. Qıpçaq dillərinin türk dil ailəsindəki mövqeyinin müəyyənləşdirilməsində onların oğuz və qarluq dilləri ilə qarşılıqlı münasibətlərinin təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. I Türkoloji Qurultayda bu məsələ ayrıca müzakirə edilmiş, türk dillərinin tarixi inkişafının yalnız paralel deyil, həm də qarşılıqlı təsir şəraitində baş verdiyi vurğulanmışdır [Hacıyev, 2006:18-26].

Qıpçaq və oğuz dilləri arasında müşahidə olunan oxşarlıqlar əsasən leksik və morfoloji sahələrdə özünü göstərir. Bu oxşarlıqlar qədim dövrlərdə tayfa

birlikləri arasında mövcud olmuş sıx əlaqələrin nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Eyni zamanda, fonetik səviyyədə müşahidə olunan fərqlər bu iki qrupun fərqli inkişaf yollarından keçdiyini göstərir.

Qarluq dilləri ilə qıpçaq dilləri arasındakı münasibətlər isə daha mürəkkəb xarakter daşıyır. Qarluq-qıpçaq təmasları Orta Asiya arealında formalaşmış dil hadisələri ilə bağlıdır. Qurultayda vurğulanırdı ki, bəzi qıpçaq dialektlərində müşahidə olunan xüsusiyyətlər qarluq dillərinin təsiri ilə izah oluna bilər. Bu fakt türk dillərinin sərt sərhədlərlə ayrılmış qruplar deyil, dinamik və qarşılıqlı əlaqədə olan sistemlər olduğunu göstərir.

Qurultayda formalaşan bu baxış müasir türkoloji tədqiqatlarda da öz aktuallığını qoruyur. Qıpçaq, oğuz və qarluq dilləri arasında sərhədlərin nisbi xarakter daşması türk dillərinin tarixi inkişafının daha çevik və çoxşaxəli model əsasında izah olunmasına imkan verir. Qıpçaq dillərinin türk dialektologiyasındakı mövqeyini müəyyənləşdirərkən Azərbaycan dilinin dialekt materialı xüsusi əhəmiyyət daşıyır. I Türkoloji Qurultayda Azərbaycan dili əsasən oğuz qrupu çərçivəsində təqdim edilsə də, dialekt və şivələrdə müşahidə olunan qıpçaq elementlərinin mövcudluğu ayrıca qeyd olunmuşdur.

Azərbaycanın şimal və qərb bölgələrində qeydə alınan bəzi fonetik və leksik xüsusiyyətlər qıpçaq dilləri ilə paralellər təşkil edir. Bu xüsusiyyətlər tarixi-etnik proseslərin nəticəsi kimi qiymətləndirilir [Dəmirçizadə, 1947:71-82]. Qıpçaq tayfalarının Azərbaycan ərazisində məskunlaşması və yerli oğuz tayfaları ilə qarşılıqlı əlaqəsi dialekt səviyyəsində izlər buraxmışdır.

Qurultayda irəli sürülən ideyalara görə, Azərbaycan dialektlərinin tədqiqi yalnız müasir dil faktları əsasında deyil, tarixi dialektologiya prizmasından aparılmalıdır. Bu yanaşma qıpçaq komponentinin Azərbaycan dilindəki izlərini sistemli şəkildə araşdırmağa imkan verir. Qıpçaq mənşəli leksik vahidlərin, fonetik xüsusiyyətlərin və morfoloji paralellərin müəyyənləşdirilməsi Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf yolunun daha dolğun təsvirinə şərait yaradır.

Bu baxımdan qıpçaq komponenti Azərbaycan dialektologiyasında təsadüfi hadisə deyil, türk dillərinin qarşılıqlı təsirinin təbii nəticəsi kimi dəyərləndirilir. I Türkoloji Qurultayda bu fikrin səsləndirilməsi sonrakı tədqiqatlarda Azərbaycan dialektlərinin daha geniş ümumtürk kontekstində araşdırılmasına zəmin yaratmışdır.

Qıpçaq dillərində arxaik elementlərin qorunması və dialektoloji əhəmiyyəti. Qıpçaq dillərinin türk dil ailəsindəki mühüm xüsusiyyətlərindən biri onların arxaik dil elementlərini nisbətən daha yaxşı qoruyub saxlamasıdır. I Türkoloji Qurultayda bu xüsusiyyət qıpçaq dillərinin dialektoloji və tarixi-lingvistik baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşmasının əsas səbəblərindən

biri kimi qiymətləndirilmişdir. *“Qıpçaq dillərində müşahidə olunan bir sıra fonetik, morfoloji və leksik faktlar erkən türk dil mərhələlərinin rekonstruksiyası üçün etibarlı material təqdim edir.*

Fonetik səviyyədə bəzi qədim səslənmə xüsusiyyətlərinin qorunması qıpçaq dillərinin arxaikliyi nümayiş etdirir. Bu xüsusiyyətlər digər türk dillərində ya dəyişmiş, ya da tamamilə aradan çıxmışdır. Qurultayda bu fakt türk dillərinin inkişaf prosesində vahid xətt üzrə deyil, müxtəlif istiqamətlərdə təkamül etdiyini göstərən mühüm sübut kimi dəyərləndirilmişdir.

Morfoloji sahədə də qıpçaq dillərində qorunub saxlanmış qədim şəkilçilər və qrammatik formalar diqqəti cəlb edir. Bu formalar erkən türk dilinin strukturunu daha aydın təsvir etməyə imkan verir. Qurultay müzakirələrində qeyd edilirdi ki, qıpçaq dillərindəki morfoloji sabitlik onların uzun müddət nisbətən qapalı və sabit dil mühitində inkişaf etməsi ilə əlaqədardır.

Leksik qat baxımından qıpçaq dilləri ümumtürk leksikasının mühüm hissəsini qoruyub saxlamışdır. Qədim türk sözlərinin qıpçaq dillərində yaşaması bu dillərin tarixi dəyərini artırır və onları müqayisəli-tarixi tədqiqatlar üçün əsas mənbələrdən birinə çevirir” [Tanrıverdiyev, 2000:29].

I Türkoloji Qurultayda irəli sürülən əsas ideyalardan biri türk dillərinin tarixi inkişafının rekonstruksiyasında dialekt materialının həlledici rol oynaması idi. Bu baxımdan qıpçaq dilləri erkən türk dilinin müxtəlif mərhələlərinin bərpasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Qıpçaq dillərində qorunmuş arxaik xüsusiyyətlər digər türk dilləri ilə müqayisədə ilkin formaların müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Qurultay müzakirələrində vurğulanırdı ki, türk dilinin tarixi yalnız yazılı abidələr əsasında tam şəkildə bərpa edilə bilməz. Yazılı mənbələrin məhdudluğu dialekt materialının əhəmiyyətini daha da artırır. Qıpçaq dillərinin zəngin dialekt sistemi bu baxımdan türkoloji tədqiqatlar üçün əvəzsiz mənbə rolunu oynayır.

Qıpçaq materialının müqayisəli təhlili nəticəsində türk dillərinin erkən fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərinin daha aydın şəkildə müəyyənləşdirilməsi mümkün olmuşdur. Bu prosesdə qıpçaq dilləri bir növ “körpü” funksiyası yerinə yetirərək qədim türk dili ilə müasir türk dilləri arasında əlaqəni təmin edir. Qurultayda bu fikir türkoloji elmin gələcək inkişaf istiqamətlərindən biri kimi qəbul edilmişdir.

“Qıpçaq dillərinin rekonstruktiv potensialı onların geniş coğrafiyada yayılması və müxtəlif tarixi mərhələlərdə fərqli inkişaf yollarından keçməsi ilə əlaqədardır. Bu müxtəliflik eyni zamanda ümumi qanunauyğunluqları müəyyənləşdirməyə imkan verir” [Qüdrətov, 2004:201]. Qurultayda bu yanaşma türk dillərinin tarixi qrammatikasının hazırlanması üçün metodoloji əsas kimi

irəli sürülmüşdür. Türkoloji Qurultayda formalaşan elmi ideyalar müasir qıpçaqsünaslığın nəzəri əsaslarını təşkil edir. Müasir dövrdə qıpçaq dilləri yalnız klassik müqayisəli-tarixi metodla deyil, həm də areal dilçilik, sosiolinqvistika və etnolinqvistika metodları ilə tədqiq olunur. Bu metodların tətbiqi qıpçaq dillərinin inkişafının daha geniş elmi kontekstdə izahına imkan yaradır.

Qurultayda vurğulanan kompleks yanaşma müasir tədqiqatlarda özünü daha aydın şəkildə göstərir. Qıpçaq dillərinin tarixi inkişafı artıq yalnız dil daxili proseslərlə deyil, həm də sosial və mədəni faktorlarla əlaqədə araşdırılır. Bu yanaşma qıpçaq dillərinin digər türk dilləri ilə münasibətlərinin daha dolğun izahına şərait yaradır. Müasir qıpçaqsünaslıqda qıpçaq dillərinin daxili dialekt bölgüsü məsələsi də qurultay ideyalarının davamı kimi qiymətləndirilə bilər. Dialekt fərqlərinin tarixi səbəblərlə izah edilməsi qıpçaq dillərinin strukturunun daha dərinəndən anlaşılmasına kömək edir. Qurultayda irəli sürülən bu prinsip bu gün də öz elmi aktuallığını qoruyur. Qurultayın sonunda türk dillərinin araşdırılması və türk dillərinin digər dil ailələri ilə əlaqələrinin öyrənilməsi haqqında gələcək vəzifələr yer alır.

“1. Dil materiallarının toplanması və çapı, ayrı-ayrı elmi qrammatikalar və lüğətlərin tərtibi yolu ilə ayrı-ayrı dillər, ləhcə və şivələrin dərinəndən, hərtərəfli araşdırılması.

2. Müqayisəli – tarixi qrammatika, müqayisəli etimoloji lüğət və türk dil və dialektlərinin təsnifi üzrə hazırlıq işləri.

3. Türkologiyaya dair bibliografiyanın tərtibi...” [Stenoqram, 2006:356]

Nəticə/Conclusion

I Türkoloji Qurultay türkoloji elmin formalaşmasında və sistemli inkişafında mühüm mərhələ olmuşdur. Qurultayda müzakirə olunan dialektoloji problemlər türk dillərinin daxili bölgüsünün elmi əsaslarla müəyyənləşdirilməsinə şərait yaratmış, bu sahədə metodoloji dönüş nöqtəsi rolunu oynamışdır. Qıpçaq dilləri isə bu elmi müzakirələrdə türk dil sisteminin tarixi dərinliyini və struktur mürəkkəbliyini əks etdirən əsas komponentlərdən biri kimi çıxış etmişdir. Qıpçaq dillərinin geniş coğrafiyada yayılması, zəngin dialekt müxtəlifliyi və arxaik elementləri qoruyub saxlaması onların türk dil tarixinin rekonstruksiyasında xüsusi əhəmiyyətini müəyyənləşdirir. Qurultayda formalaşan elmi baxışlar qıpçaq dillərinin yalnız ayrıca dil qrupu kimi deyil, ümumtürk dil sisteminin mühüm tarixi qatını təşkil edən komponent kimi öyrənilməsinin vacibliyini ortaya qoymuşdur. I Türkoloji Qurultayın ideya irsi müasir qıpçaqsünaslıqda da davam edir. Qurultayda irəli sürülən kompleks yanaşma qıpçaq dillərinin fonetik, morfoloji və leksik xüsusiyyətlərinin tarixi, sosial və areal faktorlarla əlaqədə araşdırılmasına imkan vermişdir. Bu yanaşma

türk dialektologiyasının müasir mərhələsində də öz elmi aktuallığını qoruyur və yeni tədqiqat istiqamətlərinin formalaşmasına təkan verir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayının stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər (2006) / Tərtib edənlər: Nərimanoğlu K.V., Ağakışiyev Ə. – Bakı: “Çinar-çap”. – 288 s.
2. Cəfərov, N. (2016). Türkologiyaya giriş. – Bakı: “Elm və təhsil”. – 248 s.
3. Dəmirçizadə, Ə. (1947). Azərbaycan türkcəsindəki oğuz- qıpçaq lisani ünsürləri – Bakı: Azərb. SSR. EA. Dilçilik əsərləri, – c.1, s.71-82.
4. Hacıyev, T. (2006) Birinci Türkoloji Qurultayda dil məsələləri / BDU-nun “Bakı Universiteti Xəbərləri” elmi jurnalı. – Bakı, – № 2, s. 18-26.
5. Kaşğari, M. (1939) Divanü lüğat-it-türk (4cilddə) / tərt.edən: B.Atalay. – Ankara: – c.1. – 511 s.
6. İbrahimov, E. (2017) Türk xalqlarının ortaq əlifba, imla və ünsiyyət dili. – Bakı: Mütərcim. – 184 s.
7. Qüdrətov, D. (2004). Türk xalqlarının tarixi. – Bakı: “Şərq-qərb”. – 269 s.
8. Tanrıverdiyev, Ə. (2000). XVI əsr qıpçaq (Polovest) dilinin qrammatikası. – Bakı: “Nurlan”. – 119 s.
9. Səmədova, K. (2016). Qıpçaqların dilləri və etnogenez məsələləri // I Türkoloji Qurultayın türk xalqlarının mədəni-mənəvi birliyinin yaradılmasında rolu mövzusunda türkoloji konfrans. – Bakı: ADPU. - s.112-115.
10. Tahirov, İ. (2016). I Türkoloji Qurultay və müqayisəli dilçilik məsələləri. “Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans:Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar” beynəlxalq konfransın materialları, I hissə. – Bakı, – s.72-75.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 19.01.2026

Qəbul edilib 27.01.2026

Nəşrə tövsiyə edib Elçin İbrahimov

filologiya elmləri doktoru, professor